

Archivariorum historicorumque magistra

Dr. Rani Boobally

Archivarium historicorumque magistra

Történeti tanulmányok Bak Borbála tanárnő
70. születésnapjára

SZERKESZTETTE

Kádár Zsófia
Lakatos Bálint
Zarnóczy Áron

Magyar Levéltárosok Egyesülete
Budapest, 2013

A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai 13.

A kötet az NKA támogatásával jelent meg.

A kötet kereskedelmi forgalomban nem kapható.

Az ünnepelt fényképét Várhelyi Klára (Róma) készítette.
A kötetben szereplő térképeket Nagy Béla (MTA BTK TTI) rajzolta.
A borító és a tördelés Abinéri Gábor munkája.

A borítón a közölt tanulmányokhoz tartozó képek részletei láthatók.

ISBN 978-963-87475-3-2

© A tanulmányok szerzői, 2013

Fotó © Várhelyi Klára, 2013

Szerkesztés © Kádár Zsófia, Lakatos Bálint, Zarnóczki Áron, 2013

Képmelléklet © a tanulmányok szerzői, 2013

Kiadja a Magyar Levéltárosok Egyesülete
www.leveltaros.hu

Felelős kiadó: Tyekvicska Árpád, elnök és Décsey Sándor, titkár

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.
Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalom

Köszöntő (KENYERES ISTVÁN)	11
Tabula gratulatoria	15
Előszó (KÁDÁR ZSÓFIA, LAKATOS BÁLINT, ZARNÓCZKI ÁRON)	19
Rövidítésjegyzék	21
I. TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, TÖRTÉNETI TOPOGRÁFIA, TÉRKÉPHASZNÁLAT	
BOLLÓK ÁDÁM: Magángondolatok temető, település és településtörté- net viszonyáról a 10–11. századi Kárpát-medencében	25
<i>Private Thoughts on the Relation between Cemetery, Settlement and Settlement History of Carpathian Basin in 10–11th centuries</i>	69
CSUKOVITS ENIKŐ: Magyarország helye Kelet-Európában. A <i>Descriptio Europae Orientalis</i> országleírásai	71
<i>The Place of Hungary in Eastern Europe. The Country Descriptions of the Descriptio Europae Orientalis</i>	82
TÓTH KRISZTINA: Tata és környéke településeinek történeti földrajza a 14. században	83
<i>Historical Topography of Tata and Its Region in the 14th Century</i>	101
LAKATOS BÁLINT: Lázár deák <i>Tabula Hungariae</i> -jának (1528) helyrajza és a késő középkori úthálózat	103
<i>Settlements on Lazarus' Tabula Hungariae (1528) and Late Medieval Road Network</i>	128

TRINGLI ISTVÁN: Oremus. Egy hegyaljai dűlőnév jelentése	129
<i>Oremus. Bezeichnung eines Flurnamens aus der Hegyalja Region</i>	142
TÓTH GERGELY: Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás <i>Notitiájában</i>	143
<i>What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's Notitia</i>	163
KULCSÁR KRISZTINA: Landgraf Ádám gondolatai a magyarországi utak javításáról	165
<i>Adam Landgrafs Gedanken über die Verbesserung der Post-Straßen und anderer Hauptweege im Königreich Ungarn</i>	188
REISZ T. CSABA: Külföldi mérnökök a magyarországi kataszteri felméréseknél	189
<i>Foreign Surveyors at the Cadastral Surveys in Hungary</i>	215
TÖRÖK ENIKŐ: Néhány kataszteri irattípus	217
<i>Einige Katastralunterlagen</i>	235
BERTÉNYI IVÁN: A Badacsony-hegy fontosabb helynevei a 20. században	237
<i>Wichtigere Ortsnamen des Berges Badacsony im 20. Jahrhundert</i>	242
 II. FORRÁSKIADÁS ÉS TÖRTÉNELEM	
BESSENYEI JÓZSEF: <i>Litterae ad Cameram exaratae</i> . A Magyar Kamarához intézett levelek, különös tekintettel a magyar nyelvűekre	245
<i>Litterae ad Cameram exaratae. An die Ungarische Kammer geschriebene Briefe mit besonderer Rücksicht auf Briefe in ungarischer Sprache</i>	255
TUSOR PÉTER: Pázmány pápai bullái és palliuma. (Adatok az esztergomi érseki szék 1616. évi római konzisztoriális betöltéséhez)	257
<i>Die päpstlichen Bullen und das Pallium von Péter Pázmány, Erzbischof zu Gran (1616)</i>	275

FAZEKAS ISTVÁN: Homonnai Drugeth III. György (1583–1620) familiárisainak jegyzéke 1622-ből. Adalék Tállyai Pál pályájához	277
<i>Die Liste der Familiaren von György III. Drugeth von Homonna (1583–1620) aus dem Jahre 1622. Ein Beitrag zur Laufbahn von Pál Tállyai, Übersetzer der Historiarum de rebus Ungaricis libri</i>	292
KÁDÁR ZSÓFIA: Dallos Miklós győri püspök életútja és végrendelete (1630)	293
<i>Life Career and Testament (1630) of Miklós Dallos Bishop of Győr</i>	327
KALMÁR JÁNOS: A horvát végvidékre vonatkozó tervezet az 1670-es évekből	329
<i>Ein das kroatische Grenzgebiet betreffender Vorschlag aus den 1670-er Jahren</i>	343
 III. TÖRTÉNELEM ÉS TÖRTÉNETI SEGÉDTUDOMÁNYOK	
NAGY BALÁZS: Luxemburgi IV. Károly önéletrajza: szövegtani és forráskritikai megközelítések	347
<i>Autobiography of Charles IV of Luxemburg: Textual and Source Critical Approaches</i>	357
E. KOVÁCS PÉTER: Zsigmond király itáliai itineráriuma (1412–1414 és 1431–1433)	359
<i>Itinerary of King Sigismund of Luxembourg in Italy (1412–1414 and 1431–1433)</i>	389
KÖRMENDI TAMÁS: Dalmácia címere a középkori magyar királyok heraldikai reprezentációjában	391
<i>The Coats of Arms of Dalmatia as a Part of the Heraldic Representation of the Hungarian Kings in the Middle Ages</i>	408
PÁLFFY GÉZA: Rendkívüli források a horvát nemzeti szimbólumok történetéhez. Horvátország zászlajának legkorábbi ábrázolásai a 16–17. századból	409
<i>Extraordinary Sources for the History of Croatian National Symbols. The Earliest Portrayals of the Flags of Croatia from the 16th and 17th Centuries</i>	432

DRASKÓCZY ISTVÁN: Henri Pirenne (1862–1935) magyarországi recepciója az 1894 és 1945 közötti időszakban	433
<i>Die Rezeption von Henri Pirenne in Ungarn zwischen 1894–1945</i>	451

IV. INTÉZMÉNY- ÉS TÁRSADALOMTÖRTÉNET

ZSOLDOS ATTILA: Üres honor	455
<i>Empty honor</i>	476

LACZLAVIK GYÖRGY: Várday Pál esztergomi érsek egyházfői tevékenységének vázlata	479
<i>An Outline of the Activity of Pál Várday, Archbishop of Esztergom</i>	500

SZÖGI LÁSZLÓ: Hanyatlás és átalakulás. A magyarországi peregrináció Mohácstól a 16. század végéig	501
<i>Decline and Change. Hungarian Peregrination from the Battle of Mohács to the End of the 16th Century</i>	520

MOLNÁR ANTAL: A horvát–szlavón rendiség és az oszmán Szlavónia	521
<i>The Croatian–Slavonian Estate System and Ottoman Slavonia</i>	538

DOMINKOVITS PÉTER: Szolgabírák és járásaik Sopron vármegyében, a 16/17. század fordulóján	541
<i>Stuhlrichter und ihre Bezirke im Komitat Sopron/Ödenburg zur Wende des 16./17. Jahrhundert</i>	564

KENYERES ISTVÁN: A félharmincad 1635–1638-ban	567
<i>Der Halbdreißigstzoll, 1635–1638</i>	591

OBORNI TERÉZ – NAGY BÉLA: A hadviselés alól felmentett székely települések a 17. században	593
<i>Szekler Settlements Released from the Military Services in the 17th Century</i>	610

OROSS ANDRÁS: A magyarországi kamarák területi illetékessége a 17–18. század fordulóján	611
<i>Die für Ungarn zuständigen Kammern an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert</i>	628
MIHALIK BÉLA VILMOS: Egyházi adatok a Jászságról Heinrich von Kageneck német lovagrendi komtur 1703. évi vizitációs jelentésében	629
<i>Ecclesiastical Data about Jazygia in the Visitation Report of Heinrich von Kageneck, Landkomtur of the Teutonic Order in 1703</i>	644
GÉRA ELEONÓRA: Don Thomaso Raspassani, a vízivárosi „magyar” vikárius leleplezése	645
<i>Die Enthüllung von Don Thomaso Raspassani, dem „ungarischen” Vikar von Wasserstadt Ofen (Buda)</i>	671
TUZA CSILLA: A céhes intézmény kereteinek bomlása: az 1761-es céhrendelet előzményei	673
<i>Die Auflösung der Rahmen der Zunftinstitution: die Prämissen der Zunftregelung 1761</i>	688
BORSODI CSABA: A herceg Esterházy-hitbizomány kismartoni uradalmának tisztviselői, alkalmazottai, szolgái 1770–1780 között	689
<i>The Officials, Personnel and Servants of the Eistenstadt/Kismarton Estate of the Prince Esterházy Entail (1770–1780)</i>	704
Bak Borbála munkásságának bibliográfiája (1961–2013) (összeállította: LAKATOS BÁLINT).....	707
MELLÉKLET (képmelléklet Dominkovits Péter, Körmendi Tamás, Pálffy Géza és Török Enikő tanulmányaihoz).....	I–XVI

TÓTH GERGELY

Meddig terjed Magyarország? Történelmi jogok és politikai realitások küzdelme Bél Mátyás *Notitiájában**

Bél Mátyás, a 18. századi jeles földrajztudós-történész *Notitia Hungariae novae* című országleírása a honi történelmi földrajz egyik legfontosabb alapvetése, amely a korabeli Magyarország vármegyéinek, és ezen belül várainak, városainak, falvainak a múltját és jelenét egyformán vizsgálta.¹ Sokféle hatás és előzmény sűrűsödik össze ebben a műben: felfedezhető benne a 17. századi német tudományosság hasonló munkáinak hatása, vagyis az ország és a nemzet földrajzi-történelmi keretek között való tárgyalása (Clüver és Spener művei); a régiségtani, „antikvárius” szemlélet, amely téren egy kiváló minta is Bél rendelkezésére állt Marsigli *Danubius*ának köszönhetően; a magyar történelem új, kritikai alapon való megírásának igénye, amelynek alapját a korszakban már kifejlődött ún. eruditus történetírás és az ehhez kapcsolódó forrásközpontúság, forráskritika adta; erős természettudományos érdeklődés – és még lehetne sorolni. A roppant nagyságú mű mintáinak, illetve célkitűzéseinek teljes megismerése még várat magára. Az viszont már most is bizonyos, hogy a *Notitia* a 18. századi tudományosságunk legösszetettebb és legambiciózsabb vállalkozása volt, amely egyszerre akarta egy sor tudományágban a

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. Bak Borbála tanárnő annak idején maga javasolta, hogy disszertációmnak azt a részét, ahol Bél *Notitiájának* földrajzi kiterjedését taglaltam, külön tanulmányban jelentessem meg. Javaslatát megfogadtam, és most örömmel és hálával ajánlom neki e rövid munkát, amely a disszertációmban olvasható fejezet (Tóth 2007, I. 55–62.) jelentősen átdolgozott és kiegészített változata.

¹ Személyéről és munkásságáról szóló fontosabb összefoglalások: TIBENSKÝ 1984, ZOMBORI 1984, SZELESTEI N. 1984–1985. Munkásságáról jó áttekintést nyújtó szöveggyűjtemény: BÉL 1984. Újabb összefoglalások, a korábbi szakirodalom áttekintésével: SZELESTEI N. 2003, TÓTH 2007, TÓTH 2008. A *Notitiára*, ill. kéziratban maradt részeinek általunk megkezdett kiadására lásd BÉL 2011, BÉL 2012.

honi lemaradást behozni, illetve egyes tudományágak modern megalapozását elvégezni.²

A *Notitia* eddigi értékeléseiben, a műről kialakított képben sok a bizonytalanság, a fehér folt. Ez abból adódik, hogy Bél kéziratosa hagyatékának, ezen belül a *Notitia* kéziratának a feldolgozása és keletkezéstörténetének a rekonstruálása egészen a közelmúltig nem történt meg.³ Az egyik ilyen homályos pont az a nagyon alapvető kérdés, hogy Bél tulajdonképpen mit értett *Hungaria nova* alatt, vagyis mit számított a korabeli Magyarországhoz. A 18. század eleji viszonyokat figyelembe véve egyáltalán nem adható erre a kérdésre egyszerű válasz, hiszen a Magyar Királyság határa és közigazgatása ebben az időszakban folyamatosan változott, emellett több terület jogállása is módosult. Az alábbiakban tehát a *Notitia* földrajzi „kiterjedését” kívánom megrajzolni, illetve ennek változásait nyomon követni.

Erdély és a Partium

A török időkben vazallus fejedelemséggé, az 1690-es *Diploma Leopoldinum*-mal pedig a Habsburg Birodalmon belüli különálló tartománnyá váló Erdély – bár a magyar korona része maradt – a 18. századra már sem közjogiilag, sem a közgondolkodás szintjén nem képezte a korabeli Magyarország részét. Bár a magyar rendek követelték az újraegyesítést, a már csaknem kétszáz éves különállás, az erdélyi fejedelmeknek sokszor a magyar király ellen forduló politikája, illetve a fejedelemség 16–17. századi sajátos politikai-társadalmi helyzete (török „hűbéres”, protestáns fejedelmek stb.) azt eredményezte, hogy a magyarországi értelmiség „hozzászokott” a távoli, önálló Erdély gondolatához. Ennek ellenére az összetartozás tudata nem múlt el, és a magyar történészek, geográfusok is számon tartották a különválasztott fejedelemséget. Ez az ambivalens viszony érzékelhető Bél *Notitiájában*, illetve az ahhoz készült tervezetekben is.

Bél fontolóra vette, hogy Erdélyről is *Notitia*-szerű leírást készítsen. Parschitius Kristóf selmecebányai iskolarektor országleírásának kéziratában – amelyet Bél saját munkája forrásanyagául szánt, és sokat merített is belőle⁴ – fennmaradt egy általa írt és a kéziratba beillesztett tervezet,

² Ezt láthatjuk pl. a *Notitia* genealógiai részeiben. Lásd Tóth 2010.

³ Minderre magam tettem kísérletet disszertációmban. Lásd Tóth 2007.

⁴ Személyére és művére, valamint annak Bél munkájára gyakorolt hatására lásd Zombori 1984, 117–118., 128–133. – Habár Zombori helyesen hívta fel a figyelmet Parschitius

amelynek címe: *Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae*.⁵
A tervezet így néz ki:

Sciagraphia describendae Transylvaniae novae seu modernae
Notitia Transylvaniae novae

I. *Pars Generalis*

Sectio I. Geographica

- Caput* 1. *de nominib. situ magnit. et limitibus Transylv.*
2. *de coeli et soli Transylvanici natura*
3. *de fluviis et reliquis aquis Transylv.*
4. *de montibus et metallis Transylv.*
5. *de salinis Transylv.*
6. *de reliquis opportunitatibus Transylv.*

Sectio II. Politica

1. *De summo Transylv. Magistratu, cum catalogo Vajvodarum et Principum historico genealogico*
2. *de reliquis dignitatibus Transylv.*
3. *De statibus Transylv. et eorum praerogativis*
4. *De populis, linguis, moribus et religione Transylvaniae*
5. *De re monetaria et redditibus Transylv.*
6. *De iure et forma regim. Transylv.*

II. *Pars Specialis*

Sectio I. Hungarica, seu de septem Hungarorum Comitatus

- Caput* 1. *de Comitatu Carolinensi, olim Alb<ensi dicto(?)>*⁶
2. *de Comitatu Doboczeni* [!]
3. *de Comitatu Hunyadiensi* [p. 40d]
4. *de Comitatu Kolosiensi*
5. *de Comitatu Kőkollöiensi* [!]
6. *de Comitatu Tordensi*
7. *de Comitatu Zolnokiensi Interiori*

Sectio II. Saxonica

- Caput* 1. *de sede Sibiniensi*
2. *de sede Bistriciensi*

munkájára, véleményem szerint jelentősen eltúlozta e mű szerepét a *Notitia* elkészítésében, amely minden téren (terjedelem, tematikai gazdagság, tudományos igény stb.) messze felülmúlja Parschitius szövegét (elég itt Parschitius néhány oldalas, ill. Bélnél olykor több száz oldalas vármegyeleírásaira utalni). Lásd még Tóth 2007, I. 36–37.

⁵ PARSCHITIUS 1702, 40c–d. Bélnél saját kezű fogalmazványa.

⁶ A kézirat molyrágta.

3. *de sede Medgyesiensi*
4. *de sede Százszebesiensi* [!]
5. *de sede Szászváriensi*
6. *de sede Szegesvariensi* [!]
7. *de tribus sedibus coniunctis, Vigyhásiensi* [!], *Nagy et Kissinghiensi*
8. *de sedibus quas filiales vocant Kőhalomiensi, et Szerdahelyensi*
9. *de districtu Barczyensi*
10. *de districtu Fogarasiensi*

Sectio III. Székhelica

- Caput*
1. *de sede Aranyensi*
 2. *de sede Marusiensi*
 3. *de sede Udvarhelyiensi*
 4. *de sede Gyergyensi*
 5. *de sede Csikiensi, cum filiali Kaszoniensi*
 6. *de sede Haramiensi*

Mint látható, Bél hasonló szerkezetben vázolta fel Erdély ismertetését, mint az egész *Notitiát* felölelő, 1718-ban készített tervezetében a *Hungaria novát*.⁷ Van általános rész, amely földrajzi és politikai részre oszlik – itt általánosságban kívánt írni Erdélyről, csaknem ugyanazzal a tematikával, mint az 1718-as tervezetben az „új Magyarországról” –, majd a *különleges részben* három (magyar, szász, székely) szakaszra osztva kívánta tárgyalni az egyes közigazgatási egységeket (vármegyék, székely és szász székek). Az 1718-as tervezettel való hasonlóság egyben a datáláshoz is segítséget nyújt: valószínű, hogy ez az Erdély-vázlat is akkortájt készült. Egyébként nem véletlen, hogy Parschitius művébe beillesztve maradt fenn: Bél alighanem éppen száműzött elődje, illetve annak műve inspirálta Erdély leírására, vagy legalábbis bátorítást, illetve kiindulópontot jelenthetett számára, hiszen abban az erdélyi vármegyék is ki voltak dolgozva, mégha nem is nagy terjedelemben (maga az Erdély-tervezet is az erdélyi vármegyék között van elhelyezve).⁸

Nem világos azonban, hogy Bél milyen keretek között képzelte el az „Új Erdély” leírását: nem tudni, hogy a *Notitia* része lett volna vagy egy

⁷ TÓTH 2007, I. 42. Az 1718-as tervezetet lásd Bél 1993, nr. 41. Fordítása: BÉL 1984, 131–140. (Déri Balázs ford.)

⁸ PARSCHITIUS 1702, 36–65.

különálló mű. Ugyanis sem a lipcsei barátja, Johann Gottlieb Krause számára 1718-ban írt *Notitia*-tervezetében,⁹ sem a *Prodromus*ban nem ejt szót arról, hogy a korabeli Erdélyről leírást szeretne készíteni. Csupán egy 1722-ben írt levele szolgálhat (ingatag) támpontként, amelyet Köleséri Sámuelhez írt.¹⁰ A sokoldalú erdélyi tudós¹¹ 1717-ben megjelent *Auraria Romano-Dacica* című művének köszönhetően kelthette fel Bél figyelmét. E munkájában Köleséri az erdélyi római aranybányászat nyomait kutatta (feliratok alapján), illetve szólt a pénzverésről, ahol sorra vette az erdélyi fejedelmek pénzérméit is.¹² Bél az *Auraria* mellett tudott arról, hogy Köleséri meg szeretne volna írni Erdély történelmét és természeti viszonyait.¹³ Ezért a pozsonyi polihisztor – szokásos tudósi mohóságával – azt kérte Köleséritől, hogy amennyiben hivatali teendői nem engedik, hogy művét folytassa, adja át neki az összegyűjtött anyagát, amely Bél állítása szerint műve 3. kötetét képezné.¹⁴ Vagyis a *Hungaria antiqua* és a *Hungaria nova* mellett – Bél szavai alapján – lett volna egy *Transilvania*-kötet, amelyben alighanem helyet kapott volna a *Transilvania antiqua* (vagyis *Dacia*) és a *Transilvania nova* is, és amely kötet, legalábbis részben, Köleséri gyűjtéséből állt volna össze. Mutatja azonban Bélnek a kérdéssel kapcsolatos bizonytalanságát, hogy az 1723-as *Prodromus*ban már a „hun” uralom alatt lévő *Dacia* leírásába szánta Köleséri összegyűjtött anyagait a „régii” *Dacia*-ról, pontosabban a *Hungaria antiqua* második, „hun” könyvének földrajzi szakaszába, ahol többek között szerepelt a hunok által megszállt egykori *Dacia* is.¹⁵ Ugyanakkor a *Prodromus*ban, ahogy fentebb utaltunk rá, már szó sincs „harmadik könyvről”, önálló Erdély-kötetről.

Figyelmet érdemel még a *Prodromus* említett helyén Bél magabiztos kijelentése, miszerint Köleséri megígérte, hogy egész *Dacia antiquáját* átengedi neki.¹⁶ Ha tett is ilyen ígéretet az erdélyi tudós, később bizonyosan

⁹ Lásd a 7. jegyz.

¹⁰ Köleséri 2012, nr. 21. 59–61. Bél Mátyás Köleséri Sámuelhez. Pozsony, 1722. jan. 22.

¹¹ Személyére legújabban, további irodalommal lásd BÁNKI 2006, Köleséri 2012.

¹² Lásd KÖLESÉRI 1717.

¹³ Lásd WESZPRÉMI 1774, 88–89., BÁNKI 2006, 116. Bél így fogalmaz: „...quod Daciam vestram is illustratum...” Köleséri 2012, nr. 21., 60.

¹⁴ „Si inquam tempus te, quippe arduis rebus districtum, defecerit, ne consummare possis opus praeclarum, fac collectanea tua et apparatus universum mecum communices, ut tertium operis mei tomum queat constituere.” Köleséri 2012, nr. 21., 60.

¹⁵ BÉL 1723, 55.

¹⁶ Uo.: „Immortaliter de conatibus nostris merebitur Illustris Samuel Köleserius de Keresér, Dacia sua Antiqua, quam is, uti est amantissimus studiorum nostrorum, totam se nobis permissurum sponndit.”

meggondolta magát. Egy 1723. évi leveléből az derül ki, hogy nem volt túl jó véleménnyel az időközben megjelent Bél-féle *Prodromusról*, sőt, számos kifogása lett volna, de egyelőre „megkíméli” ezt a nagy munkával járó vállalkozást.¹⁷ Ezek után nem csoda, hogy Bél újabb, 1726. évi megkeresésére is kitérő választ adott.¹⁸ Így nem lehet sok hitelt adni Weszprémi István, a neves biográfus értesülésének sem – amely egyébként Johann Christian Kundmann boroszlói orvostól származik –, miszerint Köleséri Erdélyről szóló kézírata előbb a sziléziai tudóshoz, Friedrich Wilhelm von Sommersberghez, Bél barátjához, majd pedig magához Bélhez került volna.¹⁹ Ennek Bél hagyatékában nincs nyoma, és bár Sommersberg valóban felvette a kapcsolatot Kölesérral – közös munkára szerette volna rábeszél-
ni –, nincs rá adatunk, hogy megkapta volna annak iratait.²⁰

Bél Mátyás Kölesérin kívül Teleki Mihály főkormányzéki tanácsostól is szeretett volna kapni Erdélyre vonatkozó adatokat. Egyik levelében azt kérte tőle, hogy ossza meg vele I. Ferdinánd, illetve János király, Izabella és János Zsigmond, továbbá Bocskai István és Rudolf, Báthori Gábor és szintén Rudolf, végül Bethlen Gábor és II. Ferdinánd „históriáját”, mivel e korok történetét az elfogult szerzők „beszennyezték”.²¹ A „história” alatt bizonyosan írásos emlékeket, és pedig nemcsak narratív forrásokat, hanem egyéb, primér kútfőket is értett, hiszen éppen ezek segítségével lehet „megtisztítani” a történelmet a történészi elfogultság „szennytől”. Mindazonáltal egyáltalán nem biztos, hogy Bél kérése Erdély reménybeli *Notitiáját*, illetve az ahhoz való adatgyűjtést célozta. A *Notitiában* egy-egy város, vár vagy család kapcsán folyamatosan foglalkozik az országos eseményekkel, mégpedig igen behatóan, így az erdélyi fejedelmek hadjárataival is: ahogyan Telekihez intézett kérésében is Habsburg-erdélyi „uralkodó-párokról” kérdez, vagyis bizonyára az uralkodók közötti háborúkra kíváncsi. Így valószínűnek tartjuk, hogy kérése csupán a történelmi események pontos ismeretére irányult, nem pedig Erdély leírásához gyűjtött anyagot. Ez különösen igaz lehet annak fényében, hogy más nyomát

¹⁷ Köleséri 2012, nr. 43. 103–104. Köleséri Sámuel Johann Burkhard Menckenhez. 1723. dec. vége.

¹⁸ Bél Lázár Jánoson, Köleséri mostohafián keresztül próbált célt érni, de nem járt sikerrel. Köleséri 2012, nr. 100. Függ. 190–191. Lázár János Bél Mátyáshoz. Bocza, 1726. ápr. 13.

¹⁹ WESZPRÉMI 1774, 89.

²⁰ Köleséri 2012, nr. 22. 63–66. Friedrich Wilhelm von Sommersberg Köleséri Sámuelhez. Boroszló, 1722. eleje. A kérdésre lásd még Jakó Zsigmond megjegyzését (uo. 61–62.).

²¹ Köleséri 2012, nr. 21. Függ. 62–63. Bél Mátyás Teleki Mihályhoz.

nem találjuk annak, hogy valóban kísérletet tett volna az Erdély-*Notitiára*. Meg kell még említenünk, hogy Bél a levélben említést tesz egy titkáról (*amanuensis*), akiről esetleg azt lehet gondolni, hogy Bél titkáráról van szó, akit Erdélybe készül küldeni.²² A mondott rész pontosabb vizsgálatából azonban kiderül, hogy Bél Teleki kérésére és Teleki számára keresett egy titkárt. Így Jakó Zsigmondnak a levéllel kapcsolatos azon megállapítása, amely szerint Bél „Erdéllyel szintén foglalkozni kívánt”, illetve „adatgyűjtését szerette volna Erdélyre vonatkozóan szintén kiépíteni”,²³ csak úgy fogadható el, hogy Bél erdélyi kapcsolataitól is várt történeti dokumentumokat és egyéb információkat, viszont abban az értelemben nem, hogy *e levéllel* Erdély leírását készítette volna elő.

Azt kell tehát megállapítanunk, hogy a részben a Parschitius-féle kézirat okozta kezdeti lelkesedés és vázlatkészítés után Bél alighanem elnapolta Erdély leírásának tervét, és végül nem is kísérte meg. Erdélyi vármegyéről vagy kiváltságos területről nem maradt fenn leírás, és Bél levelezésében sem esik szó arról, hogy ilyen készült volna. Az ok leginkább az lehetett, hogy Erdély ekkor már szinte minden tekintetben egy külön tartomány volt, és ennek megfelelően egy külön általános rész kellett volna, egy egészen külön építmény annak politikai viszonyairól stb. Ráadásul végre kellett volna hajtani egy, a magyarországihoz hasonló adatgyűjtést a terület természeti viszonyairól, illetve településeiről, ami a messzi Pozsonyból szinte kivitelezhetetlennek tűnt, és talán politikai szempontból is kényes vállalkozásnak számított volna. Már a tiszántúli vármegyét is csak hézagosan sikerült Bélnek, illetve megbízottjainak felmérni, a nagy távolság, az idegen terep nehézségei miatt; ez még inkább érvényes lehetett az erdőntúli részekre. Így végül Bél lemondott Erdély leírásáról, bár a szándék kétségkívül megvolt benne, hogy elkészítse.

Ami a Partiumot és annak kettős jogállású vármegyéit illeti – 1733-ig Kővárvidék, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros, Zaránd –, Bél ezeket kezdettől fogva műve részeként kezelte, és készített róluk leírást.²⁴ Bél minden bizonnyal azért döntött így, mert e vármegyék részben (katonai és közigazgatási szempontból) 1733-ig a Magyar Királysághoz tartoztak, és csak ezután kerültek – Máramaros kivételével – minden szinten az erdélyi kormányshoz alá.²⁵

²² Köleséri 2012, nr. 21. Függ. 62.

²³ Uo.

²⁴ A felsorolt vármegyeleírások elkészítésére lásd TóTH 2007, II. 291–309., 337–339.

²⁵ BAK 1997a, 67–68.

Horvátország és Szlavónia

Mint ismeretes, a címben megnevezett két terület, illetve közigazgatási fogalom a török időkben jelentős változásokon ment keresztül. Szlavónia eredetileg, a középkori értelmezés szerint Zágráb, Kőrös, Varasd és Verőce (illetve Alsó-Szlavóniában Szana, Dubica és Orbász) vármegyéket foglalta magába,²⁶ míg Horvátország a tengerparti sávnak felelt meg. A 16. században azonban a török terjeszkedés miatt a középkori Horvátország nagy része idegen uralom alá került, és az otthonából elűzött horvát nemesség szlavóniai vármegyékbe való átköltözésének hatására, valamint a török elleni együttműködés kényszere folytán a két tartomány lassan egyesült egymással: 1558-ban már közös rendi gyűlést tartottak.²⁷ Ilyen előzmények vezettek ahhoz, hogy a karlócai béke után az egykori szlavón vármegyék Horvátország részévé lettek (bár jelentős részüket a Katonai Határőrvidékbe olvasztották), és a horvát bán fennhatósága alá kerültek. Bél e vármegyéket, vagyis Kőrös, Varasd és Zágráb vármegyéket (Verőcéről lásd alább) meg sem kísérelte leírni, vagyis a hivatalos közjogi helyzetnek megfelelően Horvátország részének tekintette őket.

Ami Szlavóniát illeti, nem szűnt meg, csak éppen az elnevezést más területre, mégpedig a Dráva–Száva köze keleti felére kezdték alkalmazni, amelyet „Alsó-Szlavónia” néven illettek (ez nem keverendő össze a középkori jelentéssel). Ennek kapcsán bizonyos középkori előzményekkel is számolni lehet, ugyanis már Oláh Miklós „Magyar Szlavóniának” nevezte Valkó és Pozsega vármegyéket. Fontosabb azonban, hogy a 16–17. században a horvát történeti tudatban megtörtént Szlavónia „áthelyezése”, avagy „kiterjesztése” – főleg a terület részben katolikus lakossága, illetve a zágrábi püspökség által a területen szervezett katolikus pasztoráció révén. Tehát a Dráva–Száva közének török által meghódított részével a horvát-szlavón vidékeknek intenzív kapcsolata volt és bizonyos értelemben a „magukénak” tekintették.²⁸ Ezért számított fontos gesztusnak a horvát rendek felé I. Lipót császár határozata, amellyel Franjo Ivanović horvát főurat 1688-ban Pozsega és Verőce főispánjává nevezte ki. Csakhogy ez írott malaszt maradt, ugyanis az egykori vármegyéket – Szerém, Valkó, Pozsega, Verőce – még évtizedekig nem állították vissza; a terület 1700-tól a szlavón kamarai adminisztráció alá tartozott.²⁹ Ezt a horvátok mellett

²⁶ ROKAY–TAKÁCS 1994.

²⁷ PÁLFFY 2003.

²⁸ A kérdéshez lásd még Molnár Antal kötetbéli tanulmányát. (A szerk.)

²⁹ BAK 1997a, 66., SOKCSEVITS 2011, 224–226.

a magyar rendek is igen sérelmesnek találták, és követelték a terület reinkorporációját, amelyet ugyan – legalábbis annak kimondását – az 1741. évi országgyűlésen el is értek, de egy másik törvénycikk a horvát bán fennhatóságát is megerősítette a terület felett, vagyis az uralkodó a horvát „igényeket” is elismerte. 1746-ban kialakítottak három vármegyét a mondott területen: Pozsega, Verőce és Szerém vármegyét. Valkó vármegyét nem élesztették újjá, területe főként a nagyra duzzasztott Verőce vármegyéhez került. Az 1751:XXIII. tc. alapján a magyar országgyűlésre is meghívták ezeket a vármegyét, de Magyarországnak és a bánnak a joghatósága egyaránt „épségben maradt”. A felállított vármegyék inkább a bán alá tartoztak, már ami az igazságszolgáltatást és a közigazgatást illeti – igaz, adózás tekintetében viszont a magyar országgyűlés és a Magyar Kamara alá kerültek.³⁰

Bél eredetileg szeretett volna leírást készíteni a szlavóniai vármegyéről is. Bizonyíték erre a Helytartótanácsához 1732. július 9-én írt levele, amelyben azt írja, hogy Szlavónia Magyarországra bekebelezett vármegyéit, Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyét akkor fogja tudni hozzáadni (az addigi leírásokhoz), amikor Mikoviny Sámuel e területekre utazik térképkészítés végett, amihez „Isten segedelmével” (vagyis: remélhetőleg) e nyáron hozzá is fog.³¹ BéL szavai mindenestre eléggé jól bemutatják az e területekkel kapcsolatos zavart: Szlavónia *vármegyéinek* nevezi e területet, noha a vármegyét ekkor még nem állították vissza; emellett azt írja, hogy ezeket Magyarországra kebelezték be, noha ez 1732-ben, mint láttuk, még csak követelés volt. Az viszont tény, hogy BéL itt – ha lehet így fogalmazni – a magyar rendek álláspontján volt, és a korabeli Magyarország részének tekintette a mondott vármegyét. Lehetséges még, hogy itt is Parschitius műve volt rá hatással: az egykori selmecbányai rektor ugyanis e vármegyét is (vagyis Pozsega, Verőce, Valkó és Szerém vármegyét) feldolgozta művében.³² Ám BéL terve nem valósult meg: nincs a kéziratos hagyatékában a mondott vármegyéről leírás, és a levelezésében sincs róluk említés. Ennek oka főként az lehetett, hogy BéL és Mikoviny –

³⁰ BAK 1997a, 66., 111., SOKCSEVITS 2011, 234–235.

³¹ „Comitatus Sclavoniae, Hungariae incorporatos, uti sunt: a.) Posega, b.) Veröcze, c.) Valkó, d.) Sirmiensem, tunc poterimus addere, cum *Dominus Mikoviny* eam regionem designandarum mapparum caussa adibit: quod hac ipsa aestate, bono cum Deo, molietur.” A levelet lásd TÓTH 2006, Függ. IV., 73–79., különösen: 76.

³² PARSCHITIUS 1702, 65–81.

amennyiben Mikoviny 1732-ben valóban elutazott „Alsó-Szlavóniába”³³ – azt tapasztalhatta, hogy még nincsenek visszaállítva a vármegyék, ezzel a polgári igazgatás: vagyis „nem volt miről írni”, de legalábbis az alapvető keretek (a kijelölt határok, vármegyei adminisztráció) nem voltak meg ahhoz, hogy e vármegyéket ismertesse. Emellett pedig vélhetőleg a terület fent ismertetett bizonytalan jogállása, „hovatartozása” is közrejátszott abban, hogy Bél elállt tervétől.

Temesi Bánság, Észak-Szerbia, Krajovai Bánság

A Temesi Bánságnak nevezett közigazgatási egységet, mint ismeretes, az 1718-as pozsareváci béke után alakították ki a Maros és a Tisza–Duna vonal, illetve Erdély nyugati határa által közrezárt területen. A Bánság közvetlenül a központi kormányzervek alá került, a magyar hatóságoknak semmilyen jogköre nem volt a visszahódított régióban. Az itt lévő egykori középkori vármegyéket csak 1778-ban állította vissza Mária Terézia (Temes, Krassó, Torontál), akkor is csak részben, ugyanis a középkori Keve vármegye nem éledt újjá.³⁴

Bél a területről készült leírásában, illetve annak egyes példányaiban kezdetben Temesi Bánságnak, majd később Temes vármegyének (*Comitatus Temesvariensis*) nevezi azt.³⁵ Ez azonban nem az ő „tévedése” volt: a *Temesi Bánság* elnevezés egy ideig nem gyökeresedett meg. A Magyar Udvari Kancellária érthető okokból egyenesen helytelenítette – 1730-ban írt levelében! –, hogy Bél bánságnak nevezi Temes vármegyét(!), mivelhogy sem a magyar törvényekben, sem a magyar történelmi művekben nem tűnik fel soha ez az elnevezés; ezért utasította a szerzőt, hogy vármegye néven illesse a mondott területet.³⁶ Egyébiránt a magyar kormányzerv álláspontja helyes volt, mivel a „Temesi Bánság” elnevezésnek valóban nem volt történelmi előzménye.³⁷ A kancelláriához hasonlóan nem nevezték bánságnak a területet a magyar rendek sem, akik több országgyűlésen

³³ Ennek nincs nyoma, ahogy olyan Mikoviny-térképről sincs tudomása a szakirodalomnak, amely erről a területről készült volna. TÖRÖK 2002, I. 74–84., 126–185.

³⁴ A Temesi Bánság jogállására lásd KALMÁR 1991, 490–491., BAK 1997a, 111–112., KÓKAI 2010, 51.

³⁵ Lásd Temes vármegye leírásának – általam **B**, ill. **D** betűvel jelzett – kézíratait, ill. azok leírását. TÓTH 2007, II. 325–327.

³⁶ Bél 1993, nr. 398. 1730. dec. 14.

³⁷ Az elnevezés „történelmietlen” voltát részletesen tárgyalja PESTY 1868.

kérték a katonai és kamarai igazgatás alatt álló területek „visszakebelezését” az országba. Az 1722-ben összeült országos választmánynak az országgyűlés részére készített felterjesztésében, ahol ugyanerről van szó, „Comitatus Tömössiensis”-t emlegettek, vagyis a kancelláriával egyezően nem vettek tudomást az új elnevezésről, hanem a hajdani vármegyét kívánták visszaállítani.³⁸ Jellemző ugyanakkor, hogy Krassó, Torontál vagy éppen Keve vármegyéről nem ejtenek szót; ezek nevét ekkorra már a feledés homálya borította. BéL is elég későn eszmélt rá, hogy Torontál vármegyét nem Békésben, hanem Nagybecskerek környékén kell keresnie.³⁹ Nyilvánvaló, hogy Magyarország e déli vidékeinek ismertetése, közigazgatásának rekonstrukciója a történelmi emlékezet jelentős sérülése miatt is nehéz volt, hiszen a török uralom ezen a területen tartott a legtovább.

A Temesi Bánság, azaz „Temes vármegye” BéL által készített leírása azonban más okból is figyelemreméltó. BéL egyrészt írt azokról a kerületekről is – de legalábbis tervbe vette ismertetésüket –, amelyeket a pozsareváci békében elnyert Észak-Szerbiában alakított ki a bécsi katonai irányítás.⁴⁰ Annyiban van ennek jogalapja, hogy ez a terület is a temesi katonai parancsnok igazgatása alatt állt, de mégsem tartozott a magyar koronához. Ugyancsak érdekes, hogy BéL írni kívánt a szintén az 1718. évi békében Habsburg-fennhatóság alá került „Krajovai Bánság” avagy „Kis-Oláhország” nevű tartományról,⁴¹ amely a Duna és az Olt folyó között terült el (ezért Olténiának is hívták), és annak vízrajzát ismertette a természetföldrajzi tagozatban (Zsil, Olt stb.).⁴² BéL „Szörényi Bánságnak” (*Banatus Seuriensis*) nevezi a területet, annyiban megint jogosan, hogy a középkori bánság kiterjedése valóban megfelelt – nagyjából – e területnek, de az 1718-as havasalföldi Habsburg-hódítás szintén nem lett a magyar korona része, mivel katonai kormányzás alá került.⁴³ Viszont ebben az esetben sem BéL saját ötletéről van szó, mivel a korabeli köz- illetve történelmi tudatban még benne volt, hogy „Kis-Oláhország” az egykori bánság területén feküdt, és ilyen jogon a magyar koronához tartozik. A már említett 1722. évi felterjesztésben is megemlítik a Szörényi bánsá-

³⁸ A magyar rendek kérését lásd 1723:XX., 1729:VII. tc. Az országos választmány felterjesztését idézi PALUGYAY 1863, 223–224., lásd még PESTY 1868, 31–32.

³⁹ TÓTH 2012, 501.

⁴⁰ Com. Temesiensis (pizskozat), fol. 118v, ill. Com. Temesiensis, 42.

⁴¹ Erre határozottan utal a fentebb már idézett korai pizskozatban. Com. Temesiensis (pizskozat), fol. 118v.

⁴² Com. Temesiensis, 19–23.

⁴³ Lásd még BAK 1997a, 66–67.

got (*Banatus Severiensis*) azon területek között, „amelyek a dicsőséges 1719. évi (!) pozsareváci béke megkötésével a Magyar Királyság Szent Koronájának testéhez tartoznak”.⁴⁴ Viszonylagos helyességgel lokalizálta emellett az egykori bánság területét két korabeli történész, Michael Bonbardi és Timon Sámuel is, ami azt mutatja, hogy a rendi igényeknek megvolt a tudományos „talapzata”.⁴⁵

Bél tehát az összes, az 1718. évi pozsareváci békében vissza- és megszerzett területet (Temesi Bánság, Észak-Szerbia, „Kis-Oláhország”) le kívánta írni, vagy legalábbis a Temesi Bánság mellett, ha nem is olyan részletesen, de tárgyalni kívánta a másik kettőt is. Ám ez sem valósult meg, csupán a vízrajz esetében: nyilván nem tudott információkat szerezni e területekről, vagy talán meggondolta magát. Mindenesetre igen furcsának tűnik, hogy Bélnél ezeket a meghódított területeket is ismertetni kívánta. Talán úgy vélte – a magyar rendekkel együtt –, hogy Észak-Szerbia és a „Krajovai Bánság”, lévén a középkori Magyarország hajdani részei, rövidesen be fognak tagozódni a Magyar Királyságba. Ám erről szó sem volt, és ezen hódításait a Habsburg Birodalom 1739-ben egyébként is elvesztette.

Érdekes párhuzamként kínálkozik mindehhez Bélnél egy későbbi, 1738–1739-ben papírra vetett forráskiadvány-tervezete, amelyben a magyar historikusok korpuszát vázolta fel. Ebben a magyar történetírók mellé tervezett egy „délsláv” kötet is, amelybe két horvát történetírót (Johannes Lucius és Ráttkay György), illetve egy ismeretlen szerző Boszniáról szóló, „nemrég megjelent” munkáját választotta. Az utóbbi mű nagy valószínűséggel a *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno...* című, 1737-ben kiadott propagandairat, amelynek szerzője már a címben is őszintén megvallja, hogy a Boszniába ugyanekkor benyomuló császári csapatok jogi-történeti „támogatása” végett ragadott tollat.⁴⁶ Kissé meglepő, hogy Bélnél ezt a művet is beválogatta az egyébként a magyar történetírás legjavát felvonultató reprezentatív sorozatba; még akkor is, ha a *Spicilegium* – nyilvánvaló intenciói ellenére – egy alapos és jól megírt alkotás.⁴⁷ A jelenség magyarázatát, illetve párhuzamát éppen a Temesi Bánság, azaz „Temes vármegye” leírásában, illetve azon be-

⁴⁴ „...praeterea Comitatus Tömössiensis, Banatus Severiensis, cum aliis tractibus ex post acquisitis (nempe gloriosa pace Passaroviensi anno 1719 confecta ad corpus S. R. Hungariae Coronae spectantibus...)” PALUGYAY 1863, 224.

⁴⁵ BONBARDI 1718, 185., TIMON 1734, 38–40.

⁴⁶ *Spicilegium* 1737.

⁴⁷ TÓTH 2011, 186.

lül az észak-szerbiai és kis-oláhországi területeknek a *Notitiába* való „bekebelezésében” találhatjuk meg: ahogy a Bánság ismertetésekor, úgy a forráskiadvány-tervezetben is gyorsan reagált a területi változásokra, és a hódításokat – legalábbis papíron – integrálni kívánta a Magyar Királyságba, ahová nézőpontja (és a magyar rendek nézőpontja) szerint eredetileg is tartozott. Az anonim szerző ugyanis természetesen a magyar királyok középkori eredetű jogait emelte ki Bosznia kapcsán – ezért lehetett kedves Bél számára is.

A Katonai Határőrvidék

A Katonai Határőrvidék az 1699. évi karlócai béke után épült ki a Magyar Királyság, valamint Szlavónia és Horvátország déli részén. Az egybefüggő, kerületekre osztott határsávon főleg délszláv lakosságot telepítettek le. Ezeket a területeket kiszakították a magyar polgári közigazgatásból, vagyis a vármegyei kormányzat alól, és az Udvari Haditanács alá rendelték.⁴⁸

Bél az érintett – és a *Notitiában* is szereplő – vármegyék (Bács-Bodrog, Csongrád, Csanád, Arad, Zaránd) leírásaiból egyedül Arad vármegyénél tesz említést a Határőrvidékhez tartozó falvakról, amelyeket katonai helységeknek (*Loca militaria*) nevez.⁴⁹ Itt egyébként elég világosan leírja, hogy mit is jelent ez: nincsenek alávetve semmilyen adónemnek, illetve katonai tisztviselők bíraskodnak felettük⁵⁰ – vagyis sem adóügyileg, sem az igazságszolgáltatás szempontjából nem tartoznak a vármegye alá. Emellett még Bács-Bodrog vármegye leírásában utal arra, hogy a péterváradai sánc egy része vármegyei közigazgatás alatt, a másik pedig a *nemzeti katonaság* (nyilván az itteni határőr ezred) fennhatósága alatt van.⁵¹ Ez azonban igen kevésnek tűnik ahhoz képest, hogy a Határőrvidék az 1720-as, 1730-as években, vagyis a *Notitia* készítésekor már viszonylag régóta fennállt.

Meg kell jegyezni, hogy a vármegyeleírások – a Pozsonytól való nagy távolság, a frissen visszafoglalt területek kialakulatlan viszonyai miatt – elég szegényesek lettek: láthatólag sem az adatközlők, sem Bél nem volt a helyzet magaslatán, amikor ezekről a területekről írtak. Egyébként, ami Arad vármegyét illeti, Bél nyilván úgy fogta fel a Határőrvidék ottani fal-

⁴⁸ BAK 1997a, 68., ZACHAR 2006.

⁴⁹ Com. Aradiensis, 39–41.

⁵⁰ Uo. 39.

⁵¹ Com. Bácsiensis et Bodrogiensis, 50.

vait, mint kiváltságos településeket, és ezeket más vármegyeleírások esetében is, pontosabban azokon *belül* közölte, függetlenül attól, hogy volt-e felettük joghatósága a vármegyének vagy sem.

*

A fentiekből kitűnik, hogy a korabeli Magyarország fogalma, földrajzi és közigazgatási határai tekintetében Bél Mátyás maga is alakította, módosította elképzeléseit. Erdéllyel ambivalens viszonyban volt, hiszen nem tudta eldönteni, hogyan illessze bele a művébe. Másrészt viszont foglalkozott egy „Erdély-Notitia” megírásának gondolatával, sőt, a munka tervezetét is elkészítette, ami mégiscsak azt mutatja, hogy feladatának érezte a különvált országrész ismertetését is. Horvátország szóba sem került nála, a török kiűzése után létrejött „új” Szlavónia vármegyének ismertetését viszont egy ideig tervezte, de aztán arról is letett, hiszen még a vármegyék nem szerveződtek újjá. A Temesi Bánság leírását alapos munkával elkészítette, és ebben láthatólag nem zavarta, hogy a területet akkoriban nem a magyar kormánysszervek, hanem az Udvari Haditanács felügyelte, vagyis katonai irányítás alatt állt. Sőt, nyilván az akkori „optimista” győzelmi hangulatban a Temesi Bánságon belül ismertetni kívánta az új hódításokat, így az észak-szerbiai kerületeket és a Krajovai Bánságot is, de ez – valószínűleg megfelelő információ hiányában – elmaradt. Bél írt a Katonai Határőrvidék területén lévő településekről is, sőt, csak Arad vármegyénél hívja fel a figyelmet külön a „katonai helységekre”; nyilvánvaló, hogy ez a közigazgatási rendszer ekkor még nem gyökeresedett meg, így Bél sem érezte az éles határvonalat a vármegyei területek és a Katonai Határőrvidék kerületei között.

Bél tehát érthető módon nehezen tudta fogalmilag követni a 18. század elején még formálódó Magyarországot, amelynek közigazgatási szerkezete, illetve területi épsége is súlyosan roncsolódott a török hódoltság következtében. A regeneráció, mint láthattuk, lassú és tökéletlen volt; meszsze elmaradt attól, ami a magyar rendek elvárása lett volna. Bél bizonyos mértékig e rendi, történeti állásponthoz látszik igazodni. Erre utal Erdély, illetve a „szlavóniai” vármegyék leírásának igénye, a „Temes vármegye” és a „Szörényi Bánság” elnevezés használata (igaz, az előbbi kancelláriai figyelmeztetésre), valamint az új hódításoknak mint Magyarország részeinek a leírása. Említett forráskiadvány-tervezete alapján elképzelhető, hogy amennyiben Boszniában megszilárdult volna a Habsburgok uralma az 1737-es hadjárat után, akkor Bél azt is megkísérelte volna leírni, mint a

(látszólag) újjáéledő középkori magyar impérium részét. Ez a magatartás rokonságba állítható a már említett jezsuita Timon Sámuel *Imago Hungariae novae*jával – amelyben a szerző sorra veszi a hajdani Magyarország minden vármegyéjét, bánságát és tartományát, dokumentumokkal igazolja az ottani egykori magyar uralmat, és többek között kemény kritikával illeti a horvát Ráttkay György kilenc tartományból álló Horvátország-eszméjét –,⁵² illetve Szörényi László szerémi püspök *Vindiciae*jével, aki művében egyebek mellett Szlavónia hovatarozása miatt vitázik Johannes Luciuszal.⁵³ A jelenség igen összetett és a különböző szerzőknél nyilván nem egészen azonos az eredete, mindenesetre műveik ebből a szempontból rokoníthatók, hiszen céljuk egyaránt Magyarország újrafelfedezése, a császári fegyverek nyomában járó intellektuális, tudományos visszahódítása, vindikálása volt. Ezt a visszahódító törekvést meglátásom szerint az ún. „Hungarus” értelmiség gondolatrendszerének egyik elemeként azonosíthatjuk, ami összhangban van azzal a megállapítással, hogy az ún. Hungarus-tudat „területelvű” közösségfogalom.⁵⁴ Ebből a meghatározásból kiindulva ugyanis elég könnyű belátni, hogy a Hungarus értelmiség érdekelt volt a hazájának tekintett Magyar Királyság területi épségének helyreállításában, illetve gyarapodásában is. A jelenség párhuzamba állítható az illírizmussal is, hiszen annak korabeli tollforgató képviselői (gondoljunk itt Ráttkay Györgyre, illetve Pavao Ritter Vitezovicra) ugyancsak Horvátország, vagy éppen Illíria múltjának és jelenének megismerésén, az állami, közigazgatási keretek meghatározásán, „kitalálásán” munkálkodtak,⁵⁵ és – amint fentebb láthattuk – ez a két gondolatrendszer, vagyis az illírizmus és a Hungarus-tudat összeütközésbe is került, habár egyelőre csak a történeti munkák lapjain.

52 TIMON 1734, 192–219.

53 SZÖRÉNYI 1734, 67–70.

54 SOÓS 2007, 27–28.

55 SOKCSEVITS 2011, 292–295, ill. BENE 2012, 457–464.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források

EFK	Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár
Com. Aradiensis	[BÉL Mátyás:] <i>Comitatus Aradiensis</i> . Kézirat. Hist. I. f.
Com. Bácsiensis et Bodrogiensis	[BÉL Mátyás:] <i>Comitatus Bácsiensis et Bodrogiensis</i> . Kézirat. Hist. I. k.
Com. Temesiensis	[BÉL Mátyás:] <i>Comitatus Temesiensis</i> . Kézirat. Hist. I. mmm.
Com. Temesiensis (pizskozat)	[BÉL Mátyás:] <i>Comitatus Temesiensis</i> . Kézirat. Hist. I. nnn.
PARSCHITIUS 1702	Christophorus PARSCHITIUS: <i>Comitatus Regni Hungariae, Slavoniae et Transylvaniae incorporati...</i> Anno 1702. Kézirat. Hist. II. a.

Kiadott források és szakirodalom

BAK 1997a	
BÁNKI 2006	BÁNKI Éva: Köleséri Sámuel. In: <i>Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor</i> . Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. VI. kolostorhálózat–Lestyán. Budapest, 2006, 116–117.
BÉL 1723	Matthias BELIUS: <i>Hungariae antiquae et novae Prodromus, cum specimine, quomodo in singulis operis partibus elaborandis, versari constituerit</i> . Norimbergae, 1723.
BÉL 1984	BÉL Mátyás: <i>Hungáriából Magyarország felé</i> . Válog., bev. TARNAI Andor. Ford. DÉRI Balázs, DONÁTH Regina, TARNAI Andor. Budapest, 1984 (Magyar ritkaságok).
Bél 1993	<i>Bél Mátyás levelezése</i> . S. a. r., bev., jegyz. SZELESTEI N. László. Budapest, 1993 (Magyarországi tudósok levelezése 3.).

- BÉL 2011 Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum tomus primus, in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Primae Cis-Danubialis, hoc est, Comitatus Arvensis et Trentsiniensis*. Edendo operi praefuit et praefatus est Gregorius TÓTH. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Ladislaus GLÜCK, Zoltanus GÖZSY, Gregorius TÓTH. Budapest, 2011.
- BÉL 2012 Matthias BEL: *Notitia Hungariae novae historico-geographica... Comitatum ineditorum Tomus II. in quo continentur Comitatus adhuc in mss. haerentes Partis Secundae Trans-Danubianae, hoc est, Comitatus Soproniensis, Castriferrei, Szaladiensis et Veszprimiensis*. Ed. Gregorius TÓTH. Textum recensuerunt notisque instruxerunt Bernadett BENEI [et al.]. Budapest, 2012.
- BENE 2012 BENE Sándor: Illíria, vagy amit akartok. A karlócai békét követő viták az egykori hódoltság déli határvidékének politikai berendezkedéséről. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia. Budapest, 2012, 446–469.
- BONBARDI 1718 [Michael BONBARDI:] *Topographia Magni Regni Hungariae*. Viennae Austriae, 1718.
- KALMÁR 1991 KALMÁR János: A Kollonich-féle *Einrichtungswerk* és a 18. századi bánsági berendezkedés. *Századok* 125(1991), 489–499.
- KÓKAI 2010 KÓKAI Sándor: *A Bánság történeti földrajza (1718–1918). A Bánság helye és szerepe a Kárpát-medence földrajzi munkamegosztásában*. Nyíregyháza, 2010.
- KÖLESÉRI 1717 Samuel KÖLESÉRI de Keres-eer: *Auraria Romano-Dacica*. Cibinii, 1717.
- Köleséri 2012 *Köleséri Sámuel tudományos levelezése (1709–1732)*. Összeáll. JAKÓ Zsigmond, szerk. FONT Zsuzsa. Kolozsvár, 2012 (Kölesérianá 1.).
- PÁLFFY 2003 PÁLFFY Géza: Egy fontos adalék történeti földrajzunk és közigazgatás-történetünk históriájához: az 1558. évi horvát-szlavón közös or-

- szággyűlés meghívólevele. *Fons* 10(2003), 2. sz. *Tanulmányok Bak Borbála tiszteletére*, 233–248.
- PALUGYAY 1863 PALUGYAY Imre: *A kapcsolt-részek (Slavonia-Croatia) történelmi- s jog-viszonyai Magyar-országhoz*. Pozsony, 1863.
- PESTY 1868 PESTY Frigyes: *A temesi bánság elnevezésének jogosulatlansága*. Pest, 1868 (Értekezések a történettudományok köréből I/7).
- ROKAY–TAKÁCS 1994 ROKAY Péter – TAKÁCS Miklós: Szlavónia. In: *Korai magyar történeti lexikon. (9–14. század.)* Főszerk. KRISTÓ Gyula. Szerk. ENGEL Pál, MAKK Ferenc. Budapest, 1994, 650–652.
- SOKCSEVITS 2011 SOKCSEVITS Dénes: *Horvátország a 7. századtól napjainkig*. Budapest, 2011 (Szomszéd népek történelme).
- Soós 2007 Soós István: Értelmiségi minták és a Hungarus-tudat a 18. században és a 19. század elején. *Acta Historica Danubiensia. A komáromi Selye János Egyetem Tanárképző Karán működő Történelem Tanszék évkönyve – Ročenka Katedry histórie Pedagogickej fakulty Univerzity Jána Selyeho v Komárne* 1(2007), 25–35.
- Spicilegium 1737 [Johann Gottfried von MEIERN(?):] *Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniae regno Hungarici quondam juris occasione armorum Caesareorum hoc anno MDCCXXXVII. in Bosniam motorum*. Lugduni Batavorum, 1737.
- SZELESTEI N. 1984–1985 SZELESTEI N. László: 18. századi tudós világ IV. Bél Mátyás, a tudományszervező. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1984–1985, 267–281.
- SZELESTEI N. 2003 SZELESTEI N. László: Bél Mátyás. In: *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor*. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS Zsuzsanna. I. *Aachen–Bylica*. Budapest, 2003, 327–328.
- SZÖRÉNYI 1734 Ladislaus SZÖRÉNYI: *Vindiciae Syrmieneses, seu descriptio Syrmii una cum suo episcopatu, aliisque eo spectantibus, ex variis authoribus deprompta...* Posonii, 1734.

- TIBENSKÝ 1984 Ján TIBENSKÝ: *Vel'ka ozdoba Uhorska. Dielo, život a doba Mateja Bela*. [Bratislava], 1984.
- TIMON 1734 Samuel TIMON: *Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus dittonis Hungariae. Historico genere strictim perscripta. Cassoviae, 1734.*
- TÓTH 2006 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás kéziratái a pozsonyi evangélikus líceum könyvtárában (Katalógus). Catalogus manuscriptorum Matthiae Bél, quae in bibliotheca Lycei Evangelici Posoniensis asservantur.* Budapest, 2006 (Nemzeti Téka).
- TÓTH 2007 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás „Notitia Hungariae novae...” c. művének keletkezéstörténete és kéziratainak ismertetése. I–II. (Doktori (PhD-)értekezés, ELTE BTK), Budapest, 2007.*
- TÓTH 2008 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás Notitiájának kritikai kiadása. Bél eredeti elképzelései és az új kiadás terve. Fons 15(2008), 425–443.*
- TÓTH 2010 TÓTH Gergely: *„Theatrum nobilitatis Hungariae.” Bél Mátyás családtörténeti kutatásai. Fons 17(2010), 321–337.*
- TÓTH 2011 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás ismeretlen történeti forráskiadvány-tervezete: a Collectio scriptorum Hungaricorum. Magyar Könyvszemle 127(2011), 2. sz., 173–192.*
- TÓTH 2012 TÓTH Gergely: *Bél Mátyás a török hódoltságról és a török utáni Magyarországról. In: Identitás és kultúra a török hódoltság korában. Szerk. Ács Pál, SZÉKELY Júlia. Budapest, 2012, 495–510.*
- TÖRÖK 2002 TÖRÖK Enikő: *Mikoviny Sámuel rézmetszetű megyetérképei. A mérnök-térképész élete és munkássága. I–II. (Doktori (PhD-)értekezés, ELTE BTK), Budapest, 2002.*
- WESZPRÉMI 1774 [WESZPRÉMI István:] *Succincta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. Centuria prima. Excerpta ex adversariis auctoris.* Lipsiae, 1774.
- ZACHAR 2006 ZACHAR József: *Katonai Határőrvidék. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor. Főszerk. KŐSZEGHY Péter. Szerk. TAMÁS*

ZOMBORI 1984

Zsuzsanna. V. *Jordánszky-kódex–kolostorépítészet*. Budapest, 2006, 236–238.

ZOMBORI István: Bél Mátyás és a Notitia Hungariae. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 1980–81/2 (= BÉL Mátyás: *Csongrád és Csanád megye leírása*. Ford. LAKATOS Pál, TÉGLÁSSY Imre. S. a. r., tanulm., jegyz. ZOMBORI István), 113–162.

What's the Extent of Hungary? Conflict of Historical Rights and Political Realities in Mátyás Bél's *Notitia*

In his substantial historico-geographic opus, the *Notitia Hungariae novae*, Mátyás Bél (1684–1749) continuously shaped and modified his own concepts about the notion of contemporary Hungary, concerning its geographical and institutional boundaries. His views regarding Transylvania were ambivalent, being unsure how to include it in his opus; nonetheless he considered writing a *Notitia Transylvaniae* and he prepared a draft for it, which shows that he felt it his duty to describe this separated territory of the country. Croatia was not even considered, he planned however to present the counties of „new” Slavonia (that were created after the expulsion of the Turks) because he estimated it as the part of the Hungarian Kingdom. He prepared a thorough description of the Banat of Temes, disregarding the fact that it was ruled by the Imperial Court at the time, not the Hungarian Crown. Furthermore he wanted to include into the description of the Banat of Temes the new conquests of the 1716–1718 war – obviously due to the optimistic victorious atmosphere –, which covered the North-Serbian districts and the Banat of Kravoja, however this was only partially implemented, most likely due to lack of information. He wrote about the settlements on the territory of the Military Frontier and he indicated only sporadically that these places were entitled to special rights. With all this he seems to be willing to adjust to the viewpoint of the Hungarian estates since it was their claim to restore the conquered and reconquered territories of separate administration back under Hungarian jurisdiction. Furthermore Bél professed the standpoint of the so-called Hungarus-intelligentsia: the territory-driven patria concept and closely related to that, the research of Hungary's historical rights and the restoration of its former borders.